

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРБАЛЬНИХ СИМВОЛІВ У ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТІ

О. П. Левченко

Статья посвящена лингвокультурологическому анализу вербальных символов на фразеологическом материале родственных языков. Уделяется внимание методам исследования интерлингвального и национального во фразеологических системах, в частности специфики фразеологической символики.

Ключевые слова: лингвокультурология, фразеологическая единица, концепт, символ, метафорический принцип

Статтю присвячено лінгвокультурологічному аналізу вербальних символів на фразеологічному матеріалі споріднених мов. Приділяється увага методам дослідження інтерлінгвального та національного у фразеологічних системах, зокрема специфіки фразеологічної символіки.

Ключові слова: лінгвокультурологія, фразеологічна одиниця, концепт, символ, метафоричний принцип

This article is dealing with the linguacultural analysis of verbal symbols based on the phraseological material of related languages. The attention was paid to the methods of interlingual and nation in phraseological systems, especially to in the phraseological symbolic specification.

Key words: linguacultural, phraseological unit, concept, symbol, metaphorical principle

Питання інтерлінгвального та національного в мовних картинах світу залишається одним із центральних у лінгвокультурології. Лінгвокультурологічні дослідження активно проводяться такими вченими, як А. Вежбицька, Р.М. Кісінг, J. Bartminski, S. Niebrzegowska, R. Grzegorzczukowa, А. Mikolajchuk, Z. Muszynski, Ю. Караулов, А. Баранов, Д. Добровольский, Н. Рябцева, О. Кубрякова, С. Нікітіна, С. Воркачов, Л. Чернейко, В. Долинський, І. Ольшанський, В. Маслова, Н. Мечковська, О. Шмельов тощо. Польські лінгвісти надають перевагу терміну *етнолінгвістика*. Інколи лінгвокультурологію визначають як науку, що вивчає взаємовідношення мови й культури, а лінгвоетнологію (етнолінгвістику) – як таку, що орієнтується на розгляд мови, духовної культури народу, народного менталітету й народної творчості [1, с. 9]. В. Шаклеїн вбачає завдання лінгвокультурології “...у розгляді феноменів мови та культури, які зумовлюють один одного, що передбачає передусім багатоаспектність проблематики лінгвокультурології, можливість різних системних підходів до вирішення лінгвістичних питань” [2, с.138]. Такий погляд на завдання лінгвокультурології узгоджується із основним завданням когнітивної лінгвістики – “пояснити сам феномен мови” [3]. У цілому продуктивна для лінгвокультурології методика концептуального аналізу іноді призводить до продукування лінгвістичної неоміфології, що пояснюється некоректністю у виборі матеріалу (переважно одномовного) для лінгвокультурологічного дослідження. Моделювання концептів, здійснюване в межах однієї мови, не може слугувати підставою для висновків про національно-культурну специфічність концепту (символу на вербальному рівні). Проте навіть застосовуючи контрастивний метод, необхідно перевіряти одержані результати за допомогою інших методик. Принцип поєднання лінгвістичних парадигм дає змогу побачити досліджуваний об’єкт у “різному” світлі й використати інформацію, яку надають підходи від слова (фразеологічної одиниці) як одиниці вербального рівня до концепту як одиниці концептуального рівня і від концепту до слова (фразеологічної одиниці). Над проблемою символу як компонента ФО працювали Т. Черданцева [4; 5], В. Ужченко, Л. Авксентьев [6], В. Кононенко [7; 8; 9], В. Телія [10; 11; 12] та ін. Важливу проблему лінгвокультурології становить національно-культурна специфіка символів. Під час дослідження символів (їх концептів) і загалом національно-культурної специфіки суб’єкт наукової діяльності повинен відволікатися від стереотипів “рідної” наївної мовної картини світу. Дійсно, у контрастивістиці висновки про асиметрію певних явищ або систем неминуче залежать від вибору пари мов або культур. Ще К. Леві-Строс звертав увагу на необхідність абстрагування від диктату власної культури під час етнологічних студій [Див.: 13, с. 87].

Мета даної роботи полягає у дослідженні специфіки фразеологічної символіки, ролі символу у фразеотворенні. Система культурно значимих концептів зів’язана з переліком культурно значимих символів, проте не тотожна йому. Символи позначають, але не називають, іншими словами вони репрезентують абстрактний концепт на вербальному рівні. Показовим відносно культурної значимості є “Словник символів культури України”, хоча в ньому, на нашу думку, вміщено абсолютно різнопланові за своєю природою як з погляду знаковості, так і за походженням “одиниці”: власне символи (*баран, барвінок, віл, вітер...*), окремо авторами розглядається символіка прози й поезії, назви народних обрядів (*пострижини, обручення...*), міфологічні персонажі (*Берегиня, Білобог-Чорнобог, Велес...*), релігійні концепти (*Ангел, Богородиця, Йордань, Страшний суд...*), назви офіційних свят (*День Перемоги*), морально-етичні концепти (*Добро і Зло*) тощо [14]. Однак, на наш погляд, у цьому словнику дещо прямолінійно поєднуються символи із символізованими концептами, як-от: “*Ніж – символ помсти;*

смерті; жертовності; сили, духовної сили; справедливої боротьби; зла, несправедливості; патріотизму; віри, любові до рідної землі” [14, с. 145]; “Око – символ розуму і духу; символ Сонця; зловорожих сил; краси; світильника для тіла (у християнстві); кохання” [14, с. 152]. Ю. Аваліані зауважує, що символу властиві більш тонкі і опосередковані асоціативні зв'язки між словесними знаками і тими явищами і поняттями, які можна назвати символічними [15, с. 7]. Загальновідомо, що символізуванню піддаються значимі концепти. У зв'язку з цим доречно пригадати висновки Ю. Апресяна про те, що “основні заповіді російської наївно-мовної етики” є всього-навсього “прописними істинами” [16, с. 351]. Вже сам перелік гасел опосередковано свідчить про те, що концептосфера й символарій української культури неминуче перетинатимуться, по-перше, із слов'янськими язичницькими уявленнями, по-друге, на формування ієрархії українських морально-етичних цінностей величезний вплив мало Християнство, по-третє, фундаментальний шар символіки складають архетипні символи й символи, властиві європейській культурі. Усе сказане не заперечує національно-культурної специфіки в реалізації тих же архетипів, вербалізації концептів.

Важливою видається здатність символізування: концепту може приписуватися декілька символів на вербальному рівні або слово як одиниця вербального рівня може ставати символом різних концептів. Такі концепти, як, наприклад, *гарний, білий, здоровий*, позначаються низкою символів, фразеологічні одиниці свідчать про існування репертуару прототипів для певної ознаки та підґрунтя для виникнення вербальних символів (укр. *гарна, наче рожжа, як калина, як мак городній, як весна; гарна дівка, як маківка; червона, як ягода (калина, рожжа); біла, як береза, молоко, полотно; білий, як глина, день, іній, крейда, смерть, сметана, сніг, сонце, стіна, папір* тощо; *здоровий як віл, як кінь, як бик* тощо). Прототип – ментальний зразок (зауважимо: не кращий чи найкращий, а типовий із низки типових), концептуалізована ділянка певної мовної картини світу, регулярно використовується лінгвостільнотою для категоризації. Національно-культурна специфіка, дійсно, прозора у фразеологічних одиницях, що постали на основі уявлень, пов'язаних із реаліями іншого, чужого соціуму. Наприклад, плск. *Benedyktyńska praca; jakby w szapce bobrowej chodził; goly jak kapucyn; Anglik z Kolomyi; Francuz z Kolomyi; bredzić jak na mekach, jak Piekarski na mekach; Gdanska gorzalka, torunski piernik, krakowska panna, warszawski trzewik – najlepsze rzeczy w Polsce; obrona Czestochowa; krakowskim targiem*. Концепти вербалізувалися у термінах, що стосуються специфічних фонових знань. На концептуальному рівні вказані фразеологізми не мають національно-культурної специфіки, бо у кожній із досліджуваних мов знаходимо відповідники (як за значенням, так і за оцінністю, за метафоричними принципами).

Актуальність. Продуктивним, як видається, з погляду визначення національно-культурної специфіки є дослідження метафоричних принципів, за якими вербалізується концепт, прототипних та стереотипних уявлень та відповідно символів на вербальному рівні. Наприклад, концепт Досвід вербалізується в досліджуваних мовах за допомогою різних прототипів. Смісл ‘досвідчена людина’ передається за допомогою і декларативних, і процесуальних фреймів певних концептів. Достатньо поширеною є саме модель *атрибут + символ людини*: укр. *стріляний (обстріляний, старий) горобець (вовк); старий лис; стара лисиця, битий жак, бита голова*; – рос. *стреляный (старый) воробей; тертый калач*; – блрс. *стары крумкач; стрэляная птушка; стрэляны верабей* – блг. *стара кримка; стар плъх; старо харо (пиле); гърмян заек; веща птица*; – плск. *bywały, stary wrobel*. Найчастіше як атрибути використовуються *старий та стріляний (битий, тертий...)*, останні підпорядковуються метафорі, через яку вербалізується концепт Досвід (РОБОТА, ВИКОНУВАНА НАД ОБ'ЄКТОМ). За моделлю *старий + символ* вербалізується не лише концепт Досвід, але й Вік, де старий вживається у “прямому” значенні, таким фразеологізмам притаманні негативна модальність і оцінка: укр. *стара торба; старе луб'я, старий сич (...гриб;...як чорт;...як біс)*; блрс. *стары грыб (...пень;...пёс)*; блг. *стар меракля (...пръч)*; плск. *stary cap*.

Символом хитрості у багатьох культурах є *лис*, цьому сприяла і біблійна символіка, і фольклор, і літературна традиція (укр. *старий лис; стара лисиця*; – рос. *Лиса Патрикеевна* – блг. *хитра (дърта, стара) лисица*; – плск. *szczwany jak lis; lisem podszyty; lisa skora*). Символічність *лиса* зберігається у різноманітних текстах, але *лис* не єдиний знак, який використовується для позначення концепту Хитрість. Типовим є приписування атрибута хитрий *чорту, дияволу* і т. ін.: укр. *дурний як ворона, а хитрий як чорт*. З концептом Хитрість пов'язана низка факультативних знаків: рос. *гусь лапчатый* – укр. *хитрий як Панасова гуска (вовк; циганська кобила; собака); То непевна, то хитра пташка*. Знаки *гусак, вовк, кобила, собака, пташка* тощо є факультативними знаками вказаного концепту. Цей концепт вербалізується і через процесуальні фрейми: укр. *[і] в ступі не влучиш кого; сам чорт в ступі не влучить кого; [такий, що] в одне вухо влізе, а в друге вилізе*; – блрс. *звіваца як вуж*. Однак можливий ще один напрямок дослідження фразеологічних символів через «фразеологічний образ» компонента, який є науковим конструктом, використовуваним для потреб лінгвістичного аналізу, представлення прототипних та стереотипних уявлень соціуму. Розгляньмо, наприклад, український фразеологічний образ тополі. *Тополя* – це символ жінки, який функціонує в українській ліриці, обрядових піснях, де символізує жінку, її самотність. У російській ліриці *тополь* є одним із опоетизованих дерев, проте відмінності вживання російського та українського символічних значень зумовлюються, насамперед, відмінністю граматичного роду слів. В

українській фразеологічній системі – це також символ самотності. Наприклад: *одинок* як *тополя*, що *край поля* ‘самотня жінка’ – пор. рос. *одинок остался, как былинка в поле; бесприютная головушка; одинокий, как кукушка* ‘овдовевший человек’; *как лесина таежная* ‘одинокый человек, ведущий уединенный образ жизни’; *как кочка в поле* ‘одинокый’. Крім того, актуалізуються уявлення про дерево: укр. *високий, як тополя, а дурний, як квасоля; дівка – як тополя; високий, як тополя* ‘висока і худа людина’ – пор. рос. *коломенская верста*. У БАС не фіксуються переносні значення чи символічність слова (хоча у сучасних російських текстах знаходимо: «...*И стал я как солнце, чистый как снег. Белый как ветер и стройный как тополь...*»; «*Вместо уже привычных дремучих тополей представились аккуратно подстриженные, поэтому кажущиеся экзотическими в этих краях деревья. Наконец-то стало понятно, почему тополя в старину приписывали красоту и стать, откуда взялось выражение «стройный, как тополь»*»; «...*Удачи! Шоб к моему приезду в Москву был стройный, как тополь с кипарисом!*»).

Висновки. Отже, специфіка фразеологічної символіки в тому, що вона відзначається системністю, організована за принципом ієрархії, асиметрична щодо інших символічних систем в межах певної лінгвокультури. Символу, зокрема у фразеології, притаманна багатозначність, існування якої зумовлюється актуалізацією у свідомості мовців тих чи інших прототипних (стереотипних) атрибутів.

Література:

1. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Б.А. Серебrenников, Е.С. Кубрякова, В.И. Постовалова В.И. и др. – М., 1988.
2. Шаклеин В.М. Становление и развитие теории лингвокультурной ситуации в лингвокультурологических исследованиях // Язык и культура. Культурологический компонент языка. – К., 1998. – Т.2. – С. 137-140.
3. Жаботинская С.А. Концептуальный анализ языка: фреймворк-сети // Всеукраинская научно-практическая конференция «Проблемы прикладной лингвистики». – Одесса, 2003.
4. Черданцева Т.З. Метафора и символ во ФЕ // Метафора в языке и в тексте. – М., 1988. – С.78-92.
5. Черданцева Т.З. Идиоматика и культура (Постановка вопроса) // ВЯ. – 1996. – №1. – С.58-70.
6. Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія. – Харків, 1990.
7. Кононенко В. Словесні символи в семантичній структурі фраземи // Мовознавство. – 1991. – №6. – С.30-36.
8. Кононенко В.І. Національно-мовна картина світу: зіставний аспект (на матеріалі української та російської мов) // Мовознавство. – 1996. – №6. – С.39-46.
9. Кононенко В.І. Мова і народна культура // Мовознавство. – 2001. – №3. – С.62-69.
10. Телия В.Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов (от мировидения к миропониманию) // Славянское языкознание. IX съезд славистов. Доклады российской делегации. – М., 1993. – С.302-314.
11. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996.
12. Телия В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры // Фразеология в контексте культуры. – М., 1999. – С.13-24.
13. Вальденфельс Б. Своя культура и чужая культура. Парадокс науки о «Чужом» // Логос. – 1995. – №6. – С.77-94.
14. Словник символів культури України / За заг. ред В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренко. – К., 2002.
15. Авалиани Ю.Ю. К сопоставительной стилистике ФЕ (на материале образно-символических заголовков художественных произведений) // Вопросы фразеологии романских и германских языков.- Самарканд, 1981. – С.4-12.
16. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // ВЯ. – 1995. – № 1. – С. 37-65.

Поступила 23.02.2004 г.